

על 'אלציפרון' - אחרית דבר

שבעת הדיאלוגים של ג'ורג' ברקלי, המקובצים בכרך הנושא את השם 'אלציפרון', נחשבים בצדק לא רק כחיבור פילוסופי ותיאולוגי חשוב, אלא גם כיצירת-מופת ספרותית מיוחדת במינה. הוקרה זו, שנתבצרה לאורך הדורות, כלפי החיבור שקטע ממנו מובא עתה לראשונה בתרגום לעברית, מתבססת לא רק על תובנותיו הפילוסופיות והתיאולוגיות של המחבר, אלא גם על שליטתו המעולה בתכלית בשפה האנגלית, ועל יכולתו המובהקת בעיצוב הדיאלוג, כסוג וביטוי ספרותי בפני עצמו.

אגב, יש אפילו הטוענים כי הדיאלוגים של ברקלי (בתחום הזה חיבר ברקלי כעשרים שנה לפני 'אלציפרון' גם את שלושת הדיאלוגים המפוארים 'בין הילאס לפילונוס') הם היחידים המשתווים ברמתם, בשפה האנגלית, וביתר השפות האירופאיות, עם הדיאלוגים של אפלטון עצמו. אכן, גם אם טענה זו נראית לי מוגזמת קמעא, הרי בכל מקרה אין ספק שהדיאלוגים של ברקלי – ו'אלציפרון' בכלל זה הם, בין השאר, מלאכת אמנות מעולה ומובהקת בשפה האנגלית.

אם נפנה עכשיו מהרקע הספרותי והסגולות הלשוניות של 'אלציפרון' למשמעותו העיונית, הרי מוטב כי נתקדם קודם-כל בשני ראשים.

מצד אחד, נבחן קודם-כל את מעמדו של החיבור שלפנינו במסגרת התפתחות הגותו של ברקלי עצמו – ולאחר מכן נבחן את ההרכב העיוני והרטורי של החיבור עצמו.

ג'ורג' ברקלי פירסם את 'אלציפרון' בשנות השלושים של המאה השמונה-עשרה, כבר בהיותו בן 50 לערך. בהקשר זה מן הראוי אולי לציין, כי יש פילוסופים המגיעים לגיבוש תורתם ולמיטב פירסומיהם רק בגיל שבו פירסם את החיבור שלפנינו. דוגמא מובהקת לכך הוא עמנואל קאנט

בכבודו ובעצמו, ששלוש ה'ביקורות' הגדולות שלו נתפרסמו בעשור השישי והשביעי לחייו. אבל ג'ורג' ברקלי, שנולד ב-1685, הסתמן כגאון צעיר כבר בשנות-העשרים המוקדמות של חייו, עם פירסום מסתו המבריקה והחדשנית 'על הראיה' (1709) ועם פירסום חיבורו מעורר המחלוקת, שעיקרו שלילה של קיום החומר ('עקרונות הדעת האנושית' – 1710). לאחר מכן פירסם ברקלי חיבורים חשובים נוספים: 'שלושה דיאלוגים בין הילאס לפילונוס' (1713) וחיבור בלאטינית 'על התנועה' (1721) – אשר בו הקדים כמה ממחשבות איינשטיין על תנועה וזמן, וכן פירסם לאחר-מכן חיבורים נוספים על הראיה, ובתחום פילוסופיה של המתמטיקה.

לתקופה זו של כתיבתו בגילו המבוגר יותר שייך גם 'אלציפרון' שהתפרסם ב-1732. לאחר-מכן ברקלי פירסם רק את החיבור המתמיה 'סיריס', אשר בו, בצד משוגת-זקונים שוחרת-טוב בדבר היותם של מי-עטרן, מרפא לכל המדווים, הוא נשבה גם בנטייה לשפע ציטוטים ממיסטיקה ניאופלטונית – אולם גם גילה אז תובנות רבות-ערך בתחום פיזיקה תיאורטית ומעשית (תובנות שהתייחסתי אליהן בספרי על אידיאות וחלקיקים אצל ברקלי).

• • •

עכשיו, אם נפנה מדיון במקומו של 'אלציפרון' בכלל חיבוריו של ברקלי לדיון בתוכנו המיוחד, הרי ברור כי מגמתו הראשית של החיבור הזה היא ויכוח, מנקודת ראות תיאיסטית בכללה, וזו הנוצרית בפרט, כנגד דעות מטריאליסטיות, שהחלו להיות רווחות כבר בשליש הראשון של המאה הי"ח במסגרת תנועת ההשכלה האירופית. אמנם, רק חלק מהדעות המטריאליסטיות הללו שלל את קיום האלוהות, או קיום כל כוח עליון, מעיקרם. דעות אלו, ברובן, היו דווקא דאיסטיות – כלומר דגלו בקיום האל, שיצר את העולם החומרי, על חוקיו, ואיננו מתערב בו ביותר, ובכל מקרה אין במסגרת ההגות הדאיסטית מקום מיוחד למיסתורי הדת, מסוג הנצרות על נסיה השונים. עם זאת, ברקלי, שהיה אנטי-מטריאליסט מיוחד מאוד בתולדות הפילוסופיה מחמת שלילתו את עצם קיום החומר, מרכז ב'אלציפרון' את מירב אש הביקורת שלו נגד התפיסה הדאיסטית עצמה, לגבי אופים של האל והדת, ולא דווקא נגד עצם קיום החומר.

בהקשר זה אציין כאן את שני כיווני-הפולמוס העיקריים שלו בנידון: ראשית, פילוסופית הטבע והמתמטיקה ה"מודרנית" מלאה וגדושה, לדעתו, בהנחות מוקדמות בלתי בדוקות ובפרדוקסים, לא פחות מהמיסטורין המגולמים בדת הנוצרית. שנית, לדעתו של ברקלי, המטריאליזם הבלתי-דתי או האנטי-דתי נוטה, אפילו בלי כוונה ובעל-כורחו כביכול, לערער לגמרי את יסודות המוסר. בהקשרים אלה מביא ברקלי גם שפע של התייחסויות להוגי-דיעות שונים בני-תקופתו, לרוב תוך כדי פולמוס איתם.

• • •

עם זאת, לא אוכל לסיים רשימה קצרה זו על 'אלציפרון' מבלי לציין שמצויים בו – ובייחוד בדיאלוג השביעי והמסיים שלו – חידושים פילוסופיים נוספים חשובים, שרק לאחרונה הושם אליהם לב (בין השאר, אני עצמי מתייחס אליהם במאמר העומד להתפרסם – וזאת נוסף למחקרי על פיסיקת-החלקיקים ופיסיקת-המדידה של ברקלי). כוונתי היא לחידושו הבלתי-צפויים והמפתיעים של ברקלי (תוך כדי פולמוסיו בדבר הגנה על הדת) בתחום היחס בין שפה למחשבה, או בין שפה לזרם-תודעה. באורח מפתיע הוא מופיע דווקא (קצת אגב-אורחא) ב'אלציפרון', לא רק כמקדים של הגל הראשון, אלא גם כמבשר הגל השני בפילוסופיה האנליטית של אמצע המאה העשרים, כלומר, כמקדים רעיונות של ויטגנשטיין המאוחר, אוסטין ורייל גם יחד!

כלומר דווקא ג'ורג' ברקלי, המנטאליסט הגדול, ששלל את קיום החומר וראה את כל העולם הפיסי כמכלול של נתוני-תחושה, ודבק לחלוטין בקיום זרם-התודעה של התפישות הפרצפטואליות והדימויים, הבין בכל זאת, כי פעמים רבות במקום מושגים בתודעה באה בפשטות השפה עצמה, ויחד עם ההתנהגות מקדמת אותנו במסלול ההבנות, שבסופו של דבר חייבות אמנם לנחות במינחת של דימויים ופרצפטטים, כאשר גם הרגשות הם בחלקם רק צורות התנהגות.

מסתבר, אפוא (וזה הצד המפתיע ב'אלציפרון' שבדרך כלל לא הוסבה אליו תשומת לב) כי מצוי ב'אלציפרון' גם צד מושגי מהפכני בדבר היחסים בין שפה והתנהגות מזה לבין תודעה מזה.